

Marat Usmanov

Uzbecki Uniwersytet Narodowy *O'zbekiston Milliy Universiteti*, Taszkent

Polityka językowa i tożsamość etniczna w Tatarstanie

Republika Tatarstanu, wchodząca w skład Federacji Rosyjskiej, to wielonarodowy region ze skomplikowaną mieszanką językowych i międzyetnicznych stosunków, ważny strategicznie przede wszystkim z przyczyn politycznych i gospodarczych. Pomimo złożoności oraz potencjalnej konfliktogenności etnospołecznej i politycznej rzeczywistości Tatarstanu, region ten wykazuje zdolność zarządzania etniczną różnorodnością w sposób efektywny i harmonijny. Zachowując równowagę interesów różnych grup etnicznych w republice i wykorzystując wielonarodowość jako czynnik pozytywny, Tatarstan wyróżnia się na tle innych wieloetnicznych regionów Rosji, w których w ostatnich latach konflikty na tle narodowym były dużo częstsze. W poniższym artykule skoncentruję się w głównej mierze na analizie sytuacji językowej w Tatarstanie i strategiach adaptowania się do wyżej wymienionej sytuacji przez wielonarodową ludność republiki.

Czynniki wpływające na sytuację językową

Według danych z najnowszego spisu ludności, przeprowadzonego w 2002 roku w Rosji, etniczna struktura ludności Republiki Tatarstanu zmieniła się znacznie w porównaniu z ostatnim radzieckim spisem ludności z 1989 roku. Istotnie wzrósł etniczny udział Tatarów w republice – do 52,9%, nieznacznie spadł zaś odsetek ludności rosyjskiej

– do 39,5%. Zatem różnica między udziałem Tatarów a ludnością rosyjską wzrosła z 5 do prawie 13 punktów procentowych, ponadto po raz pierwszy od 1920 roku (Ogólnorosyjski Spis Ludności z 1920 roku)¹ Tatarzy stanowią zdecydowaną większość obywateli. Trzecią co do wielkości grupą etniczną w kraju są Czuwasze, którzy stanowią 3,4% ludności, następnie Udmurci, Ukraińcy i Mordwini.

Heterogeniczny skład narodowościowy republiki powoduje złożoną sytuację językową i nadzwyczaj komplikuje kwestię polityki językowej. W tym wypadku obowiązek prowadzenia polityki językowej przejmuje państwo jako gwarant wydajności i ochrony praw językowych ludności. Państwo spełnia podstawowe zasady polityki w odniesieniu do języków, które są używane na jego terytorium i realizuje tę politykę w formie planowania językowego (Бахтин 2004: 163).

W Tatarstanie jednym z najbardziej palących problemów polityki językowej jest konieczność wzięcia pod uwagę językowych interesów różnych grup etnicznych, z których każda ma odmienne problemy i wymaga odmiennych środków wsparcia. Ważną rolę spełnia socjolingwistyka i sytuacja językowa. Socjolingwistyka odnosi się do tzw. językoznawstwa zewnętrznego, które według Ferdinanda de Saussure'a ma badać język nie jako samodzielny byt, lecz w jego relacjach ze społeczeństwem, w związku z funkcjonowaniem różnych instytucji społecznych, z historią narodów, ich kulturą itd. (Saussure 1995: 132). Fakty językowe i zależności między nimi socjolingwistyka interpretuje w kategoriach relacji społecznych. Sytuacja językowa w Tatarstanie zależy przede wszystkim od stosunków między językiem tatarskim i rosyjskim – językami dwóch najliczniejszych grup etnicznych w kraju. Priorytety polityki językowej względem tatarskiego i rosyjskiego są różne.

Mimo że język Tatarów jest językiem większości etnicznej w Tatarstanie, ustępuje on znacznie rosyjskiemu w funkcjonalności, statusie społecznym i pozostałych aspektach. Naukowcy określają tę sytuację językową terminem „asymetrii językowej”. W tej sytuacji decydującą rolę odgrywa fakt, że rosyjski jest językiem urzędowym na terenie całej Rosji, podczas gdy tatarski jest językiem regionalnym, tzn. ma status języka oficjalnego tylko w republice, choć jest używany także w innych regionach. Polityka językowa Tatarstanu ma na celu interwencję w sferze języka, tak aby wyrównać status dwóch języków oficjalnych. Prowadzi to po pierwsze do zwrócenia większej uwagi na język tatarski, który ma więcej obszarów problematycznych, po drugie, w przeciwieństwie do rosyjskiego, kłopotów z językiem tatarskim nie można rozwiązać na

¹ <http://www.schuk.ru/istoriya-sela/revizii-i-perepisi/17-perepis-1920>.

szczeblu federalnym. W tym kontekście wielonarodowość i konieczność utrzymania równowagi interesów etnicznych są najważniejszymi czynnikami wpływającymi na politykę językową w Tatarstanie.

Innym istotnym czynnikiem kształtującym sytuację językową w Tatarstanie jest proces globalizacji. Z powodu rozwoju komunikacji masowej, technologii internetowej, zwiększonej mobilności ludzi i przepływu kapitału granice polityczne, ideologiczne i administracyjne tracą na ważności, co prowadzi do coraz bardziej intensywnych kontaktów oraz współpracy między państwami, kulturami i językami. Z jednej strony globalizacja skutkuje rozprzestrzenianiem się kultury masowej i zacieraniem się różnic etnicznych w wielu obszarach. Z drugiej strony wiedzie do syntezy lokalnych i światowych elementów oraz ich hybrydyzacji. To z kolei prowadzi do ożywienia w nowych formach lokalnych (m.in. regionalnych i etnicznych) tożsamości i kultur (Cvetkovich 1997: 11). Tak więc globalizacja staje się szansą dla przetrwania kultur lokalnych i ich dalszego rozwoju.

Jednym z wyzwań globalizacyjnych dla języków lokalnych i języków mniejszości jest rozprzestrzenienie się języka angielskiego. Znajomość języków obcych umożliwia podniesienie własnego statusu społecznego oraz przedostanie się do przestrzeni międzynarodowej. Prowadzi to do wzrostu motywacji wśród uczniów i ich rodziców oraz chęci inwestowania większej ilości czasu i pieniędzy w naukę zwłaszcza języka angielskiego. W szczególnie trudnej sytuacji znajdują się języki mniejszości narodowych, których nauka nie zapewnia dodatkowych korzyści w rozwoju kariery zawodowej, zwłaszcza w perspektywie globalnej.

W tej konkurencji „słabsze” języki lokalne przegrywają z „silniejszymi” językami międzynarodowymi, jeśli polityka rządu nie jest w stanie sprostać wyzwaniom globalizacji i nie przyczynia się do integracji tych języków w przestrzeni międzynarodowej. Tutaj globalizacja może dać szansę językom lokalnym – nowoczesne technologie komunikacyjne pozwalają posługiwać się danym językiem i pogłębiać jego znajomość w Internecie, tym samym rozszerzając liczbę potencjalnych odbiorców. Szczególnie ważnym krokiem jest tworzenie dostępnych dla wszystkich zasobów elektronicznych w danym języku, które pomagają w jego nauce, takich jak słowniki internetowe, podręczniki, gramatyki itp.

Polityka językowa współczesnego Tatarstanu

W celu efektywnej regulacji sytuacji językowej państwo powinno prowadzić politykę uwzględniającą powyższe czynniki. Polityka ję-

zykowa nakreśla podstawowe zasady regulacji sytuacji językowej, natomiast jej realizacja dokonuje się w ramach planowania językowego.

Począwszy od 1990 roku, polityka językowa Tatarstanu otrzymała impuls do rozwoju dzięki stopniowemu odzyskiwaniu suwerenności regionu. W tym czasie problem językowy był przedmiotem wielu dyskusji i ważnym elementem w relacjach między poszczególnymi grupami etnicznymi, w atmosferze napięcia podczas dochodzenia do niezależności. Jednym z tematów w dyskusji było pytanie, któremu z języków nadać status języka państwowego: tatarskiemu, rosyjskiemu czy może obydwu. Każda z opcji miała swoich zwolenników. Ruch Narodowy głosował za dwujęzycznością w kraju, jednak w opinii Tatarskiego Centrum Publicznego osiągnięcie tego statusu było możliwe tylko poprzez uznanie języka tatarskiego za państwowy, a języka rosyjskiego za język komunikacji między grupami etnicznymi. Natomiast bardziej radykalna grupa Ittifak² żądała nadania statusu języka państwowego obydwu językom: rosyjskiemu i tatarskiemu.

Jedną z kontrowersyjnych kwestii związanych z przyjęciem ustawy o językach był wymóg znajomości przez osoby chcące pracować w urzędach państwowych obu tych języków. Większość społeczeństwa, która mówiła po tatarsku, zgadzała się tym przepisem, a Instytut Języka, Literatury i Sztuki Republiki Tatarstanu przygotował wykaz stanowisk w administracji, dla których w zakresie zatrudnienia wymagana była znajomość języka tatarskiego i rosyjskiego (Ганиев 1997: 115). Jednak ta sytuacja spowodowała poważną krytykę i strach pośród społeczności rosyjskojęzycznej, która postrzegała to jako dyskryminację przy zatrudnianiu na stanowiska w administracji. Znajomość języka państwowego w przypadku polityków i urzędników jest naturalna w większości krajów rozwiniętych, jednak w Tatarstanie ta kwestia została przeniesiona w obszar polityki etnicznej. Część społeczeństwa obawiała się, że po przyjęciu takiego prawa zapana protekcjonizm oraz uprzywilejowanie tytularnej ludności Tatarstanu. Wprowadzenie przepisu zostało odroczone z powodu obaw o napięcia w relacjach między grupami etnicznymi. Pozostało wszakże jedno stanowisko publiczne, o które zgodnie z prawem może

² Ittifak ('unia', 'zgoda') – Krajowa Partia Niepodległości Tatarów, wyłoniła się jako narodowo-radykalny odłam tatarskiego Centrum Publicznego. Po raz pierwszy poinformowali o jej istnieniu członkowie zarządu partii oraz TPC R. Muhametdinov i F. Bayramova na spotkaniu zwolenników przyszłej partii w marcu 1990. Konferencja założycielska odbyła się 27 kwietnia 1990 roku w Kazaniu, a rok później – w kwietniu 1991 roku – miał miejsce pierwszy Kongres Partii Ittifak w Kazaniu, podczas którego przyjęto Program Partii. Partia została zarejestrowana przez Ministerstwo Sprawiedliwości Republiki Tatarstanu 3 stycznia 1992 roku.

ubiegać się tylko osoba znająca oba języki państwowe – to stanowiło prezydenta republiki (*Konstytucja Republiki Tatarstanu*, art. 108).

Przyjęty w ten sposób wariant dwujęzyczności został uznany za kompromis przez większość ludności i odegrał znaczącą rolę w procesie zdobywania poparcia dla suwerenności republiki. Punkt o dwujęzyczności został uwzględniony w deklaracji suwerenności Republiki Tatarstanu (30 sierpnia 1990 roku). Ustawa *O językach Republiki Tatarstanu*, która reguluje szczegółowo przepisy dotyczące statusu i funkcjonowania dwóch oficjalnych języków, została przyjęta 8 lipca 1992 roku, jeszcze przed uchwaleniem Konstytucji (*Konstytucja Republiki Tatarstanu* została przyjęta w dniu 6 listopada 1992 roku). Tak więc Deklaracja suwerenności, Ustawy o językach i Konstytucja stworzyły fundament polityki językowej Tatarstanu, która oparta jest na dwóch językach państwowych – tatarskim i rosyjskim³.

Są dwa główne obszary, w których język staje się problemem politycznym, a mianowicie administracja publiczna i edukacja. Proces zarządzania wymaga sprawnej komunikacji pomiędzy agencjami rządowymi, a także między rządem a społeczeństwem. W krajach, gdzie ludność jest wielojęzyczna, prowadzi to zwykle do tego, że organy i instytucje państwowe stosują języki etniczne.

W Tatarstanie problem języka w administracji publicznej został rozstrzygnięty na poziomie legislacyjnym na korzyść dwujęzyczności, a nawet wielojęzyczności. Jednak nie doprowadziło to do realizacji tej zasady w praktyce, co zostanie poniżej omówione szczegółowo. Zgodnie z *Konstytucją Republiki Tatarstanu* (art. 8) oraz *Ustawą o językach* (art. 3), językami państwowymi są tatarski i rosyjski, co oznacza wymóg, aby „we władzach publicznych, władzach lokalnych, w instytucjach państwowych Republiki Tatarstan języki państwowe Republiki Tatarstanu były używane na w tym samym zakresie” (*Konstytucja*, art. 8).

Zgodnie z artykułem 11 *Ustawy o językach*, najwyższe organy władzy (wykonawczej, ustawodawczej i sędziowskiej) pracują jednocześnie w dwóch językach. W Radzie Państwa (władza ustawodawcza) posłowie mają prawo do wypowiadania się w języku rosyjskim i tatarskim lub powinno być zapewnione tłumaczenie na dane języki. Projekty ustaw mogą być pisane w języku rosyjskim i tatarskim, teksty ustaw są publikowane w obu językach. Prawo nakazuje wykorzystanie obu języków w wyborach i referendum narodowych.

Artykuł 15 głosi, że dokumenty urzędowe w instytucjach publicznych powstawać winny w językach państwowych. Korespondencja

³ Por.: www.kzn.ru/old/upload/documents/9678.doc.

służbowa i inne oficjalne relacje między agencjami i instytucjami państwowymi republiki są prowadzone w języku rosyjskim i tatarskim (art. 16). Ponadto rozdział poświęcony nazwom geograficznym, znakom drogowym i innym oznakowaniom mówi, że muszą być one przygotowane w języku rosyjskim i tatarskim. W jednostkach administracyjnych, w których większość ludności pochodzi z innej grupy etnicznej – w języku danej grupy (art. 24).

Na mocy ustawy obywatele mają prawo zwracać się do organów i organizacji Republiki Tatarstanu z wnioskami, skargami i oświadczeniami w językach państwowych Republiki Tatarstanu oraz w języku ojczystym (art. 14). Używanie języków w sondażach w Tatarstanie jest określone przez prawo federalne, zatem problem posługiwania się językami w postępowaniu zależy od centrum federalnego.

W celu realizacji przepisów ustawy został przyjęty dziesięcioletni „Państwowy Program Republiki Tatarstanu na rzecz ochrony, rozwoju i uczenia się języków ludności Republiki Tatarstanu na lata 1994-2004”, który szczegółowo określił środki niezbędne do wdrożenia ustawy o językach, w szczególności określenie zakresu prac, metod i mechanizmów ich realizacji, zapewnienie środków materialnych, zasobów ludzkich itp. W roku 2004 na miejsce starego planu przyjęto nowy, aby wprowadzić w życie przepisy ustawy o językach do 2014 roku.

Jednak w tej chwili można stwierdzić, że wprowadzenie dwujęzyczności pozostaje na poziomie prawnym, a rzeczywistość dwujęzyczność w administracji publicznej w Tatarstanie nie istnieje. Pomimo funkcjonowania *Ustawy o językach*, po ponad dwudziestu latach w organach publicznych i instytucjach dominuje język rosyjski, a język tatarski jest używany sporadycznie. Tak jak miało to miejsce wcześniej, prawie wszystkie formalności, korespondencja urzędowa, postępowanie sądowe i obrady Rady Państwa są prowadzone w języku rosyjskim. Dekrety, rozporządzenia oraz ustawy są omawiane i przyjmowane w języku rosyjskim, a następnie tłumaczone na język tatarski. W sądach język tatarski jest rzadko używany, ponieważ wszelkie dokumenty są przygotowywane w języku rosyjskim.

Wszystko to pokazuje, że sam akt prawny nie jest wystarczający, aby język uczynić językiem państwowym. Nacjonalizacja języka to szeroka gama środków planowania językowego, która wymaga znaczącego wsparcia finansowego, czasu i zasobów ludzkich. Według Michaiła Gubogło oznacza to wprowadzenie języka państwowego do wszystkich instytucji publicznych, administracji, edukacji i innych sfer, przejście do prowadzenia dokumentacji w sektorze przemysłowym, tłumaczenie urzędowych i biznesowych dokumentów (Губогло 1998: 418). Obejmuje to także przygotowanie i publikację materia-

łów zawierających wytyczne, instrukcje, specjalne słowniki terminologiczne, szkolenie kandydatów na urzędników w zakresie języka państwowego, tłumaczenie oraz prowadzenie rejestracji nazw miejscowości, reklam i środków informacji wizualnej w języku państwowym oraz zwiększenie obecności języka w mediach. Wszystkie te działania wymagają znacznych inwestycji finansowych, materiałów, czasu i zasobów ludzkich, a także często działań organizacyjnych i innowacyjnych.

Liczne wymogi nacjonalizacji języka tatarskiego zostały już wdrożone w Tatarstanie. Wydano słowniki terminologiczne dla pracowników różnych agencji rządowych, na język tatarski przetłumaczono akty prawa federalnego (np. prawa o ziemi i *Kodeks Karny* Federacji Rosyjskiej). Podjęto kroki w celu wprowadzenia języka tatarskiego do technologii komputerowej i Internetu, między innymi przygotowano system Windows w języku tatarskim. Znacznie rozszerzono obecność języka tatarskiego w mediach. Działa kanał telewizyjny, w którym 50% programów jest przygotowanych po tatarsku, istnieje kilka stacji radiowych, które nadają się wyłącznie po tatarsku. Zwiększyła się także liczba gazet i czasopism redagowanych w języku tatarskim.

Jedną z głównych przyczyn niewielkiego sukcesu nacjonalizacji języka tatarskiego jest brak wykwalifikowanego personelu biegłego w obu językach państwowych. Aby właściwie funkcjonował język tatarski we władzach publicznych i instytucjach, potrzebni są urzędnicy, którzy ten język znają. Muszą oni jednak znać zarówno język normatywny, jak i fachowy. Problem braku bazy społecznej tatarskiego języka literackiego istniał na początku 1990 roku i istnieje nadal. Do czasu przyjęcia *Ustawy o językach* języka tatarskiego nie znali nie tylko Rosjanie, ale także większość tatarskiej ludności miejskiej, dlatego problem nauki języka tatarskiego i edukacji w języku tatarskim był i pozostaje jednym z priorytetów polityki językowej Tatarstanu.

W związku z modernizacją języka tatarskiego, mającą na celu umożliwienie jego funkcjonowania jako języka o statusie państwowym, podjęto zmiany dotyczące kwestii nauczania języka w Tatarstanie. Przede wszystkim przejawia się to w rozwoju edukacji narodowej w języku tatarskim, zwłaszcza w miastach. W okresie radzieckim szkoły z językiem tatarskim jako wykładowym funkcjonowały w Tatarstanie prawie wyłącznie w obszarach wiejskich. W okresie postsowieckim w miastach Tatarstanu zaczęły powstawać szkoły z językiem tatarskim. W 1989 roku było tylko jedno takie gimnazjum w Kazaniu, natomiast obecnie jest ponad 70 szkół z językiem tatar-

skim w roli języka wykładowego. Zmiany dokonały się także w instytucjach edukacyjnych konwencjonalnego typu. Do końca 1980 roku język tatarski nie był nauczany w szkołach rosyjskich. Jednak już w roku szkolnym 1988/1989, w oczekiwaniu na proces odzyskiwania niepodległości, w wielu szkołach średnich utworzono grupy nauczania języka tatarskiego, prowadzonego na zasadzie dobrowolności. Przyjęta w 1992 roku *Ustawa o Językach Republiki Tatarstanu* stanowiła, że języków tatarskiego i rosyjskiego jako języków państwowych uczy się w instytucjach przedszkolnych, szkołach ponadgimnazjalnych i specjalnych w równym wymiarze godzin (art. 10). Od tego czasu we wszystkich szkołach wprowadzono obowiązkowe nauczanie języka tatarskiego. Obecnie 99,7% wszystkich uczęszczających do szkoły uczy się języka tatarskiego w pierwszych klasach. Nauka języka tatarskiego i literatury tatarskiej prowadzona jest na każdym etapie w takim samym wymiarze godzin jak język rosyjski, ale w różnych klasach język i literatura tatarska ma określoną inną liczbę godzin.

Pewne zmiany dotyczyły także szkolnictwa wyższego, chociaż tutaj wybór języka tatarskiego jest w pełni dobrowolny. Każdy, kto wstępuje na uniwersytet, może zdecydować się na podejście do egzaminu w języku tatarskim lub rosyjskim. Na niektórych uniwersytetach w Kazaniu tworzone są grupy w języku tatarskim – i w tych grupach nauczanie prowadzone jest w języku tatarskim. Wydział Filologii i Historii Tatarskiej Państwowego Uniwersytetu w Kazaniu oraz Wydział Filologiczny Państwowego Uniwersytetu Humanistyczno-Pedagogicznego w Kazaniu są jedynymi wydziałami, na których wyższe wykształcenie można zdobyć prawie w całości w języku tatarskim. Pomysł ustanowienia krajowej uczelni, w której na wszystkich wydziałach zajęcia odbywałyby się w języku tatarskim, nie został w pełni zrealizowany. Taką rolę musiałby przejąć Państwowy Uniwersytet Humanistyczno-Pedagogiczny, który został utworzony z połączenia kilku instytucji, ale nauczanie tam jest prowadzone przede wszystkim po rosyjsku.

Tak więc pełne wprowadzenie dwujęzyczności w różnych sferach życia Tatarstanu napotkało na wiele braków: wykształconej kadry, materiałów, wsparcia finansowego i innych.

Wiele osób kojarzy niepowodzenie realizacji polityki językowej nie tylko z biurokratyczną inercją, lecz także z naturą *Ustawy o językach*. W artykułach prasowych omawiających ten temat pisano, że prawo jest zbyt liberalne i nie nakazuje używania języka tatarskiego, jak również nie określa kar administracyjnych za naruszenie przepisów prawnych. Brzmienie tekstu artykułów ustawy nie daje jedno-

znaczej odpowiedzi na pytanie, czy używanie języka tatarskiego wymagane jest w pracy w instytucjach publicznych.

Jak wynika z aktualnej sytuacji w Tatarstanie, wprowadzenie w życie przepisów nie wystarczy, aby odwrócić obecną sytuację językową. Trzeba wdrożyć etapowy program planowania językowego przez państwo. Można w tym celu wykorzystać doświadczenia planowania językowego w Katalonii, w Hiszpanii, w której kataloński był dawniej w niekorzystnej sytuacji. Stosowany był niegdyś głównie w kontaktach rodzinnych, teraz jednak jest pełnoprawnym językiem używanym w rządzie, instytucjach edukacyjnych, mediach, itp. Podobna sytuacja miała miejsce również w Quebecu, Walii i innych regionach.

Jednocześnie muszą zostać przedsięwzięte takie środki, które wpłyną na zmianę schematów myślowych, ukształtowanych i rozpowszechnionych w czasach sowieckich, traktujących język tatarski jako niedostatecznie rozwinięty do sprawowania funkcji publicznych i rządowych oraz zbędny w życiu codziennym. Przełamanie bierności, zmiana świadomości i zachowań językowych są bardzo trudne, zwłaszcza jeśli przez wiele lat wpajano ludziom przekonanie o niższym statusie języka tatarskiego. Aby zmienić tę sytuację, konieczne jest zastosowanie środków, które zwiększą funkcjonalność języka tatarskiego, jego prestiż społeczny i motywację do nauki tego języka. Wymaga to harmonizacji stosunków międzyetnicznych, a w szczególności działań na rzecz zbliżenia oraz interakcji kultur i języków współzyskujących ze sobą grup etnicznych.

Język a tożsamość etniczna

Sytuacja językowa pełni kluczową rolę w kształtowaniu się struktury tożsamości etnicznej w kontekście stosunków między grupami etnicznymi w Tatarstanie. Sposób, w jaki ludzie są związani z językiem, jest nazywany socjologią języka. Wielu językoznawców oraz socjologów z różnych krajów bada zależności między językiem a społeczeństwem na różnych płaszczyznach. Zajęcie się problemami społecznymi związanymi z językiem wynika przede wszystkim ze złożonych procesów zachodzących na świecie. Jednym z takich procesów jest globalizacja, która zwiększyła zainteresowanie kulturami narodowymi. Ponadto wpływ na takie wzmożone zainteresowanie miały także: zwiększona migracja (przede wszystkim ekonomiczna); uzyskanie niepodległości przez byłe republiki i związane z tym problemy, powstawanie nowych języków państwowych, problemy ochrony ludności rdzennej i ich języków oraz poprawność polityczna, z po-

wodu której tworzy się języki sztuczne. Język jest głównym wyznacznikiem tożsamości etnicznej narodów Tatarstanu. Na język jako przejaw jedności wewnątrznarodowej wskazała większość Tatarów (76,9% Tatarów w miastach i 71,1% na obszarach wiejskich) i Rosjan (72,3% w miastach i 56,5% na obszarach wiejskich) (Столярова 2004: 163).

Język ma dwa główne aspekty społeczne – instrumentalne i symboliczne. Te dwa aspekty powodują złożoność i dynamikę stosunków językowych w środowisku wieloetnicznym. Z jednej strony język jest narzędziem komunikacji i łączności w celu ułatwienia interakcji między ludźmi, a także narzędziem awansu społecznego. Zależy to od wartości języka, uwarunkowanej przede wszystkim jego funkcjami komunikacyjnymi i społecznymi. Jak wiadomo, relacje między językiem i społeczeństwem bada socjolingwistyka. Jedną z definicji oferuje R. Hudson:

Socjolingwistykę zdefiniowałem jako „naukę języka w jego relacji do społeczeństwa”, (celowo) sugerując, że socjolingwistyka jest częścią językoznawstwa. Sednem socjolingwistyki jest światło, które rzuca ona na ogólną naturę języka lub na właściwości języka danej społeczności (Hudson 2001: 4)⁴.

Z drugiej strony język jest również symbolem tożsamości etnicznej i kulturowej oraz ma społeczny wymiar emocjonalny. Jest środkiem, który łączy człowieka z grupą etniczną, dając mu poczucie przynależności.

Ponadto język jest nie tylko symbolem, ale też nośnikiem określonej kultury, stanowi dziedzictwo kulturowe, część tradycji i praktyk społecznych. W języku odzwierciedla się ciągłość historyczna i kulturowa, „historyczność” grupy etnicznej.

Dla sytuacji politycznej i stosunków etnicznych ważne jest, że język może stać się skutecznym narzędziem mobilizacji etnicznej. Wybuch nacjonalizmu w byłym Związku Radzieckim pokazał, że język jest potężnym symbolem, wokół którego konsoliduje się nacjonalistyczna ideologia i ruch narodowy. Przeświadczenie, że „utrata języka jest utratą tożsamości narodowej” motywowało i napędzało ruch na rzecz odrodzenia narodowego i językowego w postsowieckich republikach, również i w Rosji na początku lat dziewięćdziesiątych. Tak więc w Tatarstanie sprawa języka, obok tematu suwerenności

⁴ Tekst w oryginale: “I defined sociolinguistics as ‘the study of language in relation to society’, implying (intentionally) that sociolinguistics is part of the study of language. Thus, the value of sociolinguistics is the light which it throws on the nature of language in general, or on the characteristics of some particular language”.

narodowej, jest jednym z najbardziej podstawowych zagadnień programów ruchów narodowych oraz prasy tatarskojęzycznej, która często podejmuje zagadnienia asymilacji językowej, utożsamiając utratę języka z utratą narodu.

W rzeczywistości sytuacja językowa w Tatarstanie pokazuje, że asymilacja językowa znana z czasów Związku Radzieckiego bynajmniej nie ustępuje. Mimo wysiłków polityki językowej, kompetencja językowa ludności, zwłaszcza Tatarów, w zakresie języka tatarskiego nie wykazuje pozytywnej tendencji. Jednak, wbrew wypowiedziom intelektualistów i przywódców państw, nie prowadzi to do utraty ani zmiany tożsamości etnicznej.

Dynamika definicji języka tatarskiego jako „ojczystego” wśród Tatarów niewiele zmieniła się w ciągu ostatnich 80 lat, od 99,71% w 1926 roku do 96,60% w roku 1989. Według spisu ludności w 2002 roku 94,2% Tatarów wskazało język tatarski jako ojczysty.

Badania pośród mieszkańców miast Tatarstanu, które przeprowadzone zostały w 2005 roku przez moskiewskie Centrum Badań Stosunków Międzynarodowych, dają pewien obraz językowej tożsamości i językowej kompetencji mieszkańców Tatarstanu w obecnej sytuacji językowej. Tak więc 84,6% badanych Tatarów uważa język tatarski za język ojczysty, zaś 8,2% uważa za ojczysty język rosyjski. Różnica w tożsamości językowej między obszarami miejskimi i wiejskimi jest na takim samym poziomie. Na obszarach wiejskich w badaniach z 2001 roku 96,4% respondentów podało język tatarski jako ojczysty. Zatem silnie zaznaczona zmiana tożsamości językowej wśród Tatarów zachodzi w środowisku miejskim. Ciekawostką jest, że 5,3% badanych w 2005 roku Tatarów mieszkających w miastach nie potrafiło odpowiedzieć na pytanie o język ojczysty, co sugeruje, że część ludności tatarskiej nie jest w stanie określić, który język uważa za ojczysty.

Badania nad kompetencją językową języka tatarskiego dają następujące wyniki⁵: wśród ankietowanych Tatarów zamieszkujących miasta swobodnie mówi i myśli po tatarsku 60,4%, 25,2% podało ograniczoną kompetencję (dość płynnie), a około 10% respondentów twierdziło, że mówi z trudnością. W porównaniu z sondażami w ostatnich latach dane te nie zmieniły się znacząco. Na przykład spośród tatarskiej ludności miejskiej badanej w 2001 roku tylko 58,8% deklaroowało swobodne posługiwanie się językiem tatarskim. Interpretacja tych materiałów, biorąc pod uwagę rzeczywistą praktykę używania języka tatarskiego, ukazuje, że językiem tatarskim jako głównym włada płynnie 60,4% wszystkich zapytanych Tatarów

⁵ Badanie mieszkańców miast Tatarstanu, które zostało przeprowadzone w 2005 roku przez moskiewskie Centrum Badań Stosunków Międzynarodowych.

mieszkających w miastach. Reszta ludności tatarskiej zna język tatarski, ale nie na poziomie rodzimego, głównego języka. W porównaniu do poprzednich lat, dane dotyczące kompetencji językowej Tatarów nie zmieniły się znacząco, kompetencje językowe w zakresie języka tatarskiego wśród Tatarów w miastach nie wzrosły.

Charakter i częstotliwość używania języka często daje bardziej realistyczny i obiektywny obraz kompetencji językowych niż deklarowane dane. Z tego samego badania z 2005 roku wynika, że z owych 60,4% tatarskiej ludności miejskiej, które deklarowały płynną znajomość języka tatarskiego 47,5% mówiło w domu po tatarsku i rosyjsku, a 40,5% – tylko po tatarsku. 10,7% tatarskich respondentów z miast używa w domu tylko języka rosyjskiego. Ponadto Tatarzy mieszkający w miastach, nawet ci, którzy niedawno przeprowadzili się do miasta, wykazują typową tendencję do mieszania języków, tj. używania słownictwa oraz gramatyki tatarskiej i rosyjskiej (tzw. *code-switching*). Wszystkie te zjawiska, w szczególności penetracja języka rosyjskiego w sferze rodzinnej, która tradycyjnie była odporna na wpływy z zewnątrz, świadczy o postępującej asymilacji tego języka wśród Tatarów mieszkających w miastach.

Ponadto istnieje głęboka różnica w odbiorze informacji w języku tatarskim i rosyjskim. Większość rosyjskich respondentów odbiera informacje tylko w języku rosyjskim (80%), podczas gdy tylko 10% ludności tatarskiej pozyskuje informacje wyłącznie w języku tatarskim. Większość respondentów tatarskich (od 67% do 82%) słucha radia, ogląda telewizję i czyta prasę w obu językach, tatarskim i rosyjskim. Jednak przeważająca liczba Tatarów mieszkających w miastach czyta gazety i słucha radia tylko w języku rosyjskim, a nie w tatarskim. Można to wytłumaczyć po pierwsze tym, że w mediach w Tatarstanie nie jest zachowana równowaga między programami prowadzonymi w języku rosyjskim i tatarskim. W najlepszym wypadku na jedną godzinę tatarskich programów telewizyjnych przypada od pięciu do ośmiu godzin programów telewizyjnych nadawanych po rosyjsku. Po drugie nie tylko ilość, ale również jakość dostarczanych informacji nie może w pełnym stopniu zaspokoić potrzeb ludności tatarskojęzycznej, ponieważ treść wiadomości podawanych w tatarskim segmencie jest często bardzo ograniczona.

W celu przewidywania sytuacji językowej w przyszłości ważne jest odniesienie się do danych na temat kompetencji językowych wśród młodych ludzi. Najistotniejsze zmiany w identyfikacji języka, czyli rozpoznawaniu języka tatarskiego jako ojczystego, widoczne są w Tatarstanie wśród młodzieży. Republikańskie badanie młodzieży w latach 1999-2000 pokazało, że wśród młodych Tatarów wzrósł od-

setek tych, którzy podają dwa języki jako ojczyste: rosyjski i tatarski – 20,3%, podczas gdy tylko rosyjski jest językiem ojczystym dla 7,7%, a tylko tatarski dla 71,8% młodzieży tatarskiej. Pod względem wskaźników biegłości językowej 20,5% respondentów wskazało język tatarski jako ten, który znają biegle, zaś 42,9% zadeklarowało rosyjski (Чаритова 2006: 62). Tendencje mniejszej identyfikacji z językiem tatarskim jako rodzinnym wśród młodzieży tatarskiej można wytłumaczyć nie tylko procesami asymilacji językowej, ale również faktem, że generacja ta nie czuje presji norm radzieckiej polityki narodowościowej.

W odniesieniu do kompetencji języka rosyjskiego dane pokazują, że nieznacznie wzrosła liczba Rosjan w kraju, którzy znają język tatarski. Tak więc, jeśli według spisu z 1989 roku tylko 1,1% Rosjan mówiło po tatarsku, według spisu z 2002 roku było to już 4,2%. Według sondażu z 2003 roku, 3,1% Rosjan zadeklarowało płynność w języku tatarskim, w tym bardzo wysoką kompetencją wyróżniały się środowiska wiejskie – 27,4%. Ponadto według badań z 2005 roku około 10% respondentów Rosjan uczy się języka tatarskiego samodzielnie lub na kursach języka tatarskiego. Co do identyfikacji z językiem rosyjskim, w tym zakresie nie zaszły duże zmiany. 98,2% Rosjan uważa język rosyjski za język ojczysty, a także za język, którym mówią płynnie.

Okazuje się zatem, że wśród miejskiej ludności tatarskiej nie widać korelacji między identyfikacją z językiem (wskazanie języka jako ojczystego) a rzeczywistą znajomością tego języka. Pomimo że język tatarski jest językiem ojczystym dla większości Tatarów, faktyczne zna go i mówi nim o wiele mniej osób. W tym wypadku można mówić o swego rodzaju mniejszości językowej w Republice Tatarstanu, której językiem jest tatarski.

Dane te wskazują, że język tatarski w świadomości Tatarów ściśle związany jest z tożsamością etniczną. Tożsamość językowa nie zależy od faktycznego poziomu jego znajomości i użycia, lecz od stopnia poczuwania się członkiem wspólnoty narodowej. Potwierdzają to wyniki badań opinii publicznej w 2001 roku (Исхакова 2002: 17), według których tylko 18,8% Tatarów wyjaśniło uznanie języka tatarskiego jako ojczystego tym, że mają oni najlepszą znajomość tego języka, podczas gdy większość – 40,1% tłumaczyła to faktem, że język tatarski jest językiem związanym z ich tożsamością narodową. Wynika to z odmiennych wartości, które przypisuje się językowi tatarskiemu i rosyjskiemu. Tatarzy uważają język tatarski za symbol ich grupy etnicznej. Wśród Rosjan stosunek do ojczystego języka rosyjskiego ma niewiele wspólnego z jego wartością kulturową

i symboliczną, język jest dla nich raczej narzędziem, stanowi naturalne medium komunikacji i podstawę rozwoju społecznego. Z sondaży wynika również, że 38,4% respondentów pochodzenia rosyjskiego dostrzega znaczenie języka tatarskiego jako symbolu kultury tatarskiej, podczas gdy 17% Rosjan przyznaje takie znaczenie językowi rosyjskiemu.

Podsumowanie

Po ponad dwudziestu latach od przyjęcia *Ustawy o językach* sytuacja językowa w Tatarstanie wpłynęła na wzmocnienie funkcji społecznych oraz doprowadziła do większego upowszechnienia języka tatarskiego. Największy postęp został odnotowany w edukacji szkolnej, w sferze publicznej (dwujęzyczne napisy, ogłoszenia, przemówienia obywatelskie i innych przedstawicieli elity rządzącej itp.), a także częściowo w mediach. Mniej podatne na zmiany są administracja publiczna, sfera usług, firmy prywatne oraz inne przestrzenie życia społecznego, w których język tatarski jest rzadko stosowany.

Różne warstwy społeczne odmiennie reagują na zmiany sytuacji językowej. Można założyć, że do nowej sytuacji językowej najbardziej adaptuje się młode pokolenie – uczniowie i studenci, którzy studiują język tatarski w szkole i mogą łatwiej przystosować się do jego obecności w sferze publicznej. Proces adaptacyjny przebiega wolniej w przypadku starszego pokolenia, wychowanego w czasach Związku Radzieckiego. Jest to bowiem pokolenie, które nigdy wcześniej nie funkcjonowało w rzeczywistości, w której język tatarski istniałby w sferze publicznej (chodzi tu o Rosjan, ale również tych Tatarów, którzy nie są biegli w języku tatarskim). W tej części społeczeństwa stosunek do języka tatarskiego nadal determinowany jest przez negatywne stereotypy z czasów radzieckich. Na ogół Rosjanie w Tatarstanie są przychylni ekspansji w sferze publicznej języka tatarskiego. Bardziej problematyczne są te aspekty, które wpływają na ludność bezpośrednio, na przykład nauczanie języka tatarskiego w szkole. Jeśli chodzi o Tatarów, zdecydowana większość nastawiona jest pozytywnie do poszerzenia zakresu funkcjonowania języka tatarskiego w sferze publicznej. Nawet ci, którzy nie władają tatarskim, postrzegają go jako istotny aspekt tożsamości kulturowej. Pewna część Tatarów pozostaje jednak niezadowolona z faktu, że postęp w tej dziedzinie jest niewielki, a język tatarski nie dorównuje językowi rosyjskiemu w funkcjonowaniu publicznym. To niezadowolenie pochodzi od tatarskojęzycznej części ludności, na interesach której najbardziej negatywnie odbijają się braki w tym zakresie.

Pomimo tego, że polityka językowa Tatarstanu nie osiągnęła swego celu – równego funkcjonowania dwóch języków w kraju – trzeba przyznać, że widoczny jest pewien postęp. Udało się spowolnić proces zmniejszania się zakresu używania języka tatarskiego w dobie transformacji społeczeństwa, jego adaptacji do życia w warunkach stosunków rynkowych. Jednocześnie istnieje w Tatarstanie powszechna zgoda co do potrzeby regulacji sytuacji językowej przez państwo.

Bibliografia

- Байрамова, Л. 2001. *Татарстан: языковая симметрия и асимметрия*. Казань: Изд-во Казан.
- Cvetkovich, Ann, Douglas Kellner. 1997. Introduction: Thinking Global and Local: *Articulating the Global and the Local: Globalization and Cultural Studies*. Boulder Co: Westview Press, 11.
- Ганиев, Ф. 1997. Функционирование татарского языка как государственного, *Научный Татарстан* 3-4, 114-116.
- Губогло, Михаил. 2000. *Языки этнической мобилизации*. Москва: Школа «Языки русской культуры».
- Hudson, R. A. 1990. *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Исхакова, З. А., Р. Н. Мусина, К. М. Миннуллин. 2002. *Язык и этнос на рубеже веков: Этносоциологические очерки о языковой ситуации в Республике Татарстан*. Казань: Магариф.
- Мухарямова, Л., И. Кузнецова-Моренко. 2006. Образование на языках этнических меньшинств в контексте этнокультурной политики в России, *Регионоведение* 4, 18-19.
- Сагитова, Лилия. 2006. *Выживание татарского языка в глобализирующемся татарстанском сообществе: «за» и «против»*. Казанский федералист.
- Сагитова, Лилия. 1997. *О некоторых аспектах этнокультурной специфики современного татарского общества. Ислам в татарском мире: история и современность*. Казань: Институт истории АН РТ.
- Сагитова, Лилия. 1998. *Этничность в современном Татарстане*. Казань: Прогресс Традиция.
- Saussure, Ferdinand de. 1995. *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.
- Spolsky, B. 2012. *The Cambridge Handbook of Language Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Столярова, Гузель. 2004. *Феномен межэтнического возрождения: опыт постсоветского Татарстана*. Казань: Изд-во КГУ.
- Сулейманова, Диляра. 2009. *Языковая ситуация в Республике Татарстан*. Казань: Информационное агентство "Инфо-ислам".
- Вахтин, Николай., Е. Головки. 2004. *Социоллингвистика и социология языка*. Москва: Гуманитарная Академия.
- [bez autora]. 1999. *Языковая политика в Республике Татарстан: документы и материалы 1980-90-е гг.* Казань: Магариф.

Źródła internetowe

- Губогло, Михаил. 2000. Язык и этническая мобилизация. Материалы семинара „Этнический фактор в федерализации России”, <http://kominarod.narod.ru/articles/articles14.htm>, dostęp: 9.04.2015.
- Ogólnorosyjski Spis Ludności z 1920 roku, <http://www.schuk.ru/istoriya-sela/revizii-i-perepisi/17-perepis-1920>, dostęp: 9.04.2015.
- Ustawa *O językach Republiki Tatarstanu*, www.kzn.ru/old/upload/documents/9678.doc, dostęp: 11.04.2015.

Abstract

Language policy and ethnic identification in Tatarstan

Tatarstan is a multinational republic in the Russian Federation with complex linguistic and ethnic relations, being at the same time strategically and economically important for the state. Despite the complexity and the threat of potential conflict in the social and political reality in Tatarstan, the region shows an ability to manage ethnic diversities effectively. Tatarstan maintains a balance of interests of different ethnic groups and uses its multinational character as a positive resource, unlike other multiethnic regions of Russia, where recently there have been conflicts between various ethnic groups. This article is devoted to the analysis of language policy in Tatarstan and adaptation strategies for multiethnic population of the state. The ethnic composition of the population of the region determines its complex linguistic situation and makes language policy difficult to implement. One of the most urgent problems of language policy in Tatarstan is the need to consider the interests of languages of different ethnic communities. Each language

has its own problem areas and needs various support measures. The linguistic situation in Tatarstan is determined primarily by the position of the Tatar and Russian languages as spoken by the most numerous ethnic groups. The article discusses the ways of the common use of Tatar and Russian in various spheres of public life in the region.

Keywords: Republic of Tatarstan, Tatar, Russian, language identity, multi-ethnic region